

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Paloheimo, Maare; Uotila, Merja; Korpijärvi, Teemu

Title: Liikkuvuuden rajat : konkreettinen ja kuviteltu liikkuvuus pitkällä 1800-luvulla

Year: 2021

Version: Published version

Copyright: © 2021 Maare Paloheimo, Merja Uotila, Teemu Korpijärvi

Rights: CC BY 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Please cite the original version:

Paloheimo, M., Uotila, M., & Korpijärvi, T. (2021). Liikkuvuuden rajat : konkreettinen ja kuviteltu liikkuvuus pitkällä 1800-luvulla. *Ennen ja nyt*, 21(3), 1-6.

<https://doi.org/10.37449/ennejanyt.109359>

Maare Paloheimo, Merja Uotila & Teemu Korpijärvi

Liikkuvuuden rajat – konkreettinen ja kuviteltu liikkuvuus pitkällä 1800-luvulla

liikkuvuus, rajat, 1800-luku, historia, taidehistoria

Teemanumeron vierailevat päätoimittajat ovat FT Maare Paloheimo (Jyväskylän yliopisto, maare.e.paloheimo@jyu.fi) ja FT Merja Uotila (Jyväskylän yliopisto, merja.j.uotila@jyu.fi). Myös FM Teemu Korpijärvi (Itä-Suomen yliopisto) on osallistunut tämän artikkelin kirjoittamiseen.

Johdanto

1

Ryhtyessämme suunnittelemaan tämän teemanumeron sisältöä keväällä 2020 olimme yllättäen tilanteessa, jossa *Liikkuvuuden rajat – konkreettinen ja kuviteltu liikkuvuus pitkällä 1800-luvulla* -teemamme sekä teemanumeron taustalla oleva samanniminen, Jenny ja Antti Wihurin rahaston rahoittama tutkimusprojektimme olikin äärimmäisen ajankohtainen.¹ Tapa, jolla tutkimusteemamme merkittävyys aktualisoitui arkipäiväisessä elämässä, ei ollut kuvittelukykyimme rajoissa. Liikkuvuuden rajat ovat konkretisoituneet meille ja teemanumeron kahdelle muulle kirjoittajalle hyvinkin selkeästi kuluneen reilun vuoden aikana: koronapandemia on aiheuttanut haasteita tutkimustyölle arkistojen ja kirjastojen sulkeuduttua sekä liikkuvuusrajoitusten estäessä matkustamista – näistä syistä johtuen numerosta tuli lopulta suunniteltua suppeampi. Konkreettinen liikkuvuus muuttui myös meidän kohdallamme, jos ei kuvitteelliseksi, niin ainakin virtuaaliseksi etäpalaverien korvatussa fyysisen liikkumisen.

Tässä teemanumerossa käänämme katsemme globaalia koronapandemiaa varhaisempaan ajanjaksoon ja pohdimme liikkuvuutta, rajoja ja rajoituksia 1800-luvun kontekstissa. Huomiomme kiinnittyy niihin kehityskulkuihin ja jatkumoihin, jotka ovat vaikuttaneet niin ihmisten konkreettiseen siirtymiseen paikasta toiseen kuin siihen, miten liikkuvuuden rajat tai rajoitukset ovat ilmentyneet tai miten niitä on kuvattu aikakauden taiteessa. Teemanumeron kolmea artikkelia yhdistää ennen kaikkea se, että niissä keskitytään liikkuvuuden rajoituksiin tai niihin reunaehtoihin, joiden määrittelemissä puitteissa paikasta toiseen siirtyminen, tilassa oleminen ja tilan rajaaminen ovat tapahtuneet. FT, dosentti Piia Einosen, FT Merja Uotilan ja FT Carlos Idrobon kirjoittamissa artikkeleissa yhdistyvät eri tieteenalojen tutkimusperinteet ja näkökulmat.

Kohdistamme teemanumerossa erityistä huomiota 1800-luvun alkupuoliskoon ja pohdimme sitä, onko aikaisemman tutkimuksen luoma kuva staattisesta aikakaudesta ylipäättään relevantti nykyisen tutkimustiedon valossa.² Vuosisadan alkuosaan on liittynyt tietynlainen käsitys valtiollisesta (poliittisesta) pysähtyneisyyden tilasta sekä ihmisten pitäytymisestä lähinnä omissa, verrattain suppeissa elämänpiireissään – luonnollisesti poikkeusyksilöitä tai -ryhmiä lukuun ottamatta. Tämä näkemys on

yhdistynyt etenkin elämään maaseudulla, minkä seurauksena on muodostunut käsitys paikallaan pysyvästä, hitaasti – jos ollenkaan – muuttuvasta agraariyhteiskunnasta. Erilaisia lähdeaineistoja uudella tapaa yhdistelemällä sekä vertailuja tekemällä voidaan kuitenkin havaita, että kuva on monipuolisempi ja että lyhytkestoinen työperäinen liikkuvuus olikin varsin arkipäiväistä. Toisaalta voidaan ajatella, että liikkuvuus -tutkimuksen kohdistaminen nimenomaan 1800-luvulle ja etenkin ”vanhan” ja ”uuden” yhteiskunnan rajalle avaa mahdollisuuksia yhteiskunnallisen kehityksen laaja-alaiseen havainnointiin.

Tässä teemanumerossa esiteltävä tutkimus profiloituu nimenomaan liikkuvuuden ja mobiliteetin, ei muuttoliikkeen tai siirtolaisuuden tutkimukseen. Aihepiiri on tärkeä, sillä aikaisempi tutkimus on pitkälti keskittynyt suurten ihmismäärien muuttamiseen maasta tai maanosasta toiseen. Myös erilaiset diaspora - tutkimukset ovat usein saaneet innoituksensa suuremman ihmisjoukon pysyvämmästä siirtymisestä kotimaansa rajojen ulkopuolelle. Mielestämme aikaisemmassa tutkimuksessa ei kuitenkaan ole riittävällä tavalla huomioitu liikkuvuuden muita muotoja. Konkreettista liikkuvuutta koskevissa tutkimuksissa ei ole tavoitettu liikkuvuutta, joka liikkuvuus- tai muuttoreajoitusten takia ei voinut johtaa pysyvään asuinpaikan vaihdokseen. Lisäksi lyhytkestoinen, tilapäisluonteinen liikkuminen työtilaisuuksien perässä tai liikkuvuus koulutuksen, ammatin tai taloudellisen toiminnan takia on jäänyt tutkimukselliseksi sivuvirraksi.³ On selvää, että tämänkaltaisen liikkuvuuden dynamiikka poikkeaa suurten massojen liikehdinnästä ja laajemman siirtolaistutkimuksen valtavirrasta.

Teemanumeron artikkeleissa käsitellään perspektiiviltään pitkiä, jo 1700-luvun puolella alkunsa saaneita kehityskulkuja ja ilmiöitä, jotka vaikuttivat vielä 1900-luvun alkupuolella. Tämä mahdollistaa niin aatteellisten, kulttuuristen, sosiaalisten, taloudellisten, poliittisten kuin teknologisten muutosten vaikutusten havaitsemisen suhteessa liikkuvuuteen. Toisaalta pitkän aikavälin tutkimukseen liittyy erinäisiä haasteita, kuten syy-seuraussuhteiden hahmottamiseen liittyvät hankaluudet tai tasapainon löytäminen pitkien kehityskaarien ja yksityiskohtaisemman tarkastelun välillä. Luonnollisesti 1800-luvun aikana tapahtuneet suuret muutokset luovat viitekehysten tutkimuksen kokonaisuvalle.⁴

Käyttämällä uusia tai vähän käytettyjä lähteitä tai lähderyhmiä artikkelit tuottavat uutta tietoa liikkuvuudesta, liikkuvuutta edistävästä ja rajoittavista tekijöistä 1800-luvulla ja erityisesti sen alkupuolella. Ottamalla mukaan taidehistoriallisen tutkimuksen näkökulman, saamme tutkimuksemme myös visuaalisen ulottuvuuden ja huomioimme fyysisen, konkreettisen liikkuvuuden ohella sen, miten liikkuvuutta on kuvattu tai esitetty 1800-luvun taiteessa. Maantieteellisesti artikkeleissa liikutaan eteläisestä Euroopasta Suomeen, liikenteen vilkkaista solmukohdista aina syrjäseutujen postireiteille.

Liikkuvuus, rajat ja rajoitukset

Rajoja koskevassa tutkimuksessa on usein puhuttu niihin liittyvästä paradoksisista: toisaalta rajojen on sanottu syntyneen ylitettäväksi, toisaalta liikkumista niiden yli on pyritty kontrolloimaan lukemattomin tavoin.⁵ Liikkumisen kontrolloinnin lisääntyminen on yhdistetty usein erityisesti ajankohtaan, jolloin niin sanottu moderni valtio syntyi, mutta ihmisten liikkuvuutta kontrolloitiin tai rajoitettiin laajasti ennen tätäkin – tästä ovat esimerkkeinä vaikkapa muurien suojaamat kaupungit Keski-Euroopassa ja muualla.⁶ Syyt rajojen pystyttämiseen ja liikkuvuuden kontrolloimiseen ovat kautta historian olleet moninaisia ja liittyneet esimerkiksi sotilaallisiin, taloudellisiin, verotuksellisiin, lainsäädännöllisiin, uskonnollisiin ja kulttuurisiin tekijöihin. Siinä missä modernien valtioiden synnyttyä liikkuvuuden valvonta on kohdistunut valtion rajoille tai rajanylityspaikoille, aiemmin kontrolloitiin liikkuvuutta maan sisällä.⁷ Suomessa tämä

tarkoitti esimerkiksi maaseudulta kaupunkiin tapahtuvan liikkumisen kontrollointia sekä vaatimuksia erilaisista matkustusdokumenteista.

Tiettyjen ihmisryhmien liikkuvuus on voitu kategorisesti kieltää esimerkiksi etnisen taustan tai uskonnon takia. Suomenkin historiasta tunnettuja esimerkkejä ovat juutalaisia, tataareja tai romaneja koskevat säännökset.⁸ Myös yhteiskuntarauhan ylläpitoon liittyneet syyt ovat vaikuttaneet liikkuvuusrajoitusten taustalla.⁹ Oma merkityksensä on ollut tartuntatautien leviämiseen estämiseen tähtäävillä toimilla ja karanteeneilla, joita Suomessakin oli esimerkiksi 1800-luvulla koleraepidemioiden aikana.¹⁰

Niin kansainvälisesti kuin Suomessakin fyysisen liikkuvuuden kontrollointia varten hallinto tai sen edustajat loivat erilaisia valvontamekanismeja ja dokumentteja, joilla liikkuva väestö tunnistettiin. 1800-luvun Suomessa liikkuvuuden valvontaa tai hallintaa edesauttoivat erilaiset matkustus- tai mainetodistukset, joita viranomaiset tai papit kirjoittivat hakijoille. Taustalla vaikuttivat viranomaisten motiivien ohella muutkin syyt, kuten vieraita, tuntemattomia liikkujia kohtaan tunnettu epäluulo tai jopa pelko. Dokumentit kiinnittivät liikkujan tiettyyn yhteisöön, sen tunnetuksi jäseneksi – ja täten laillisen suojelun käsitteeseen, jonka mukaan jokaisen tuli kuulua johonkin yhteisöön. Ilman laillista suojelua henkilö oli irtolainen, vieras, jonka viranomaiset saattoivat ottaa kiinni.¹¹

Toisaalta on muistettava, että tietyillä ryhmillä, jotka valtaapitävät tahot ovat katsoneet hyödyllisiksi, on ollut muita ryhmiä vapaammat liikkumisoikeudet: diplomaattien ja vastaavien lisäksi näihin ryhmiin kuuluviksi on usein luettu kauppiaat, taiteilijat, käsityöläisistä etenkin kisällit sekä muut erikoisalojen osaajat, joiden ammattitaito, erikoisosaaminen, resurssit tai kontaktit ovat hyödyttäneet eri tavoin valtaa pitäviä, kokonaisia valtioita tai esimerkiksi kaupunkeja. Muun muassa kauppiaiden tärkeä merkitys hallitsijoille ja/tai valtioille takasi heille erikoisoikeuksia tai erityisiä todistuksia, jotka mahdollistivat turvallisen liikkumisen.¹²

1800-luvun Suomessa useat työntävät ja vetävät tekijät vaikuttivat laajojen väestöryhmien liikkuvuuden luonteeseen. Talouden kasvu, infrastruktuurin yleinen kehittyminen, liikenneyhteyksien kohentuminen, alimpien yhteiskuntaluokkien varallisuuden vähittäinen lisääntyminen, koulutusmahdollisuuksien parantuminen ja koulutustason nousu vaikuttivat ihmisten, aatteiden ja vaikutteiden liikkuvuuteen. Tässä teemanumerossa liikkuvuuden kasvun taustatekijöinä painottuvat etenkin väestönkasvu ja kaupunkien taloudellisen vetovoiman lisääntyminen, joiden nähdään vaikuttaneen konkreettisesti väestön liikkuvuuteen. Myös halu nostaa elintaso ja pyrkimys löytää toimeentulomahdollisuuksia houkuttivat laajempia väestöryhmiä liikkeelle.

On kuitenkin muistettava, että liikkuminen oli vahvasti sidoksissa lähtijän resursseihin ja matkustamiseen sisältyi riskejäkin. Tätä kautta liikkumiseen paikasta toiseen yhdistyi vahvasti (taloudellinen) eriarvoisuus – aivan kuten nykypäivänäkin. Lisäksi on huomioitava se, että miesten ja naisten mahdollisuudet liikkua eivät olleet tasaveroisia. Laajemmasta näkökulmasta katsottuna rajoitukset eivät koskeneet vain fyysistä paikasta toiseen liikkumista vaan myös eri säätyjen tai sosiaaliryhmien, eri ammattien, uskontokuntien tai etnisten ryhmien edustajien liikkuvuutta ryhmästä toiseen ja osin ryhmien sisälläkin. Oma kokonaisuutensa on myös erilaisten aatteiden, ideologioiden ja vaikutteiden liikkuvuus sekä niiden kontrollointi.

Kontrolli, konkretia, kuvitelma – näkökulmia teemanumeron artikkeleihin

1800-luvun Suomessa valtaosa väestöstä asui maaseudulla ja sai toimeentulonsa maaseutuelinkeinoista. Väestönkasvun kaventaessa toimeentulomahdollisuuksia paine liikkua työn perässä kasvoi ja ihmisten liikkuvuuden säde laajeni. Tähän tematiikkaan keskittyy Merja Uotilan artikkeli *Maaseutuväestön matkat muualle. Liikkuminen ja matka-asiakirjat 1840-luvun Hollolassa ja Jaakkimassa*, joka tarjoaa uutta tietoa maaseutuväestön liikkuvuudesta 1800-luvun alkupuoliskolla analysoimalla näissä seurakunnissa laadittuja niin sanottuja annettujen todistusten diaareja. Artikkelissa huomio kiinnittyy eteläsuomalaiseen Hollolaan ja Viipurin läänissä, nykyisen valtakunnan rajan toisella puolella sijainneeseen Jaakkiman pitäjään. Kahden maaseutupitäjän vertailu tuo uudenlaista näkökulmaa Suomen alueelliseen kehitykseen ja antaa erilaisen kuvan matkaan lähtijöiden ominaisuuksia. Valitun lähdeaineiston ja sen systemaattisen tarkastelun avulla voidaan tutkia sitä, ketkä lähtivät liikkeelle, miksi ja millaisilla dokumenteilla varustettuina sekä hahmottaa maaseutuväestön liikkuvuuden taustatekijöitä. Uotila erittelee artikkelissaan erilaisia todistustyyppisiä, joita matkalaiset tarvitsivat osoittaakseen olevansa laillisesti liikkeellä.

Kaupungit olivat usein maaseudulta matkaan lähteneiden päämääriä. Kaupunkihistorialliseen tutkimukseen erikoistuneen Piia Einosen artikkeli *Viipuri liikkumisen keskuksena 1800-luvun alkupuoliskolla* syventää tietämystämme liikkumisesta ja liikkujista vilkkaassa kaupunkiympäristössä – olihan Viipuri rajakaupunkina monella tapaa erityinen liikenteellinen solmukohta. Viipurin kohdalla kasvavan Pietarin vetovoima oli merkittävä tekijä: useat Venäjälle suuntaavat matkustajat poikkisivat matkallaan Viipuriin. Lisäksi Viipuri oli taloudellisesti tärkeä satama- ja kauppakaupunki, jolla oli laajat kaupalliset yhteydet. Einosen artikkelissa analysoidaan liikkumista passeilla ja muilla matkustusdokumenteilla: huomion kohteena on niin sisämaan liikkuminen kuin liikenne Venäjän rajan yli. Samalla artikkelissa tarkastellaan sitä, keitä liikkujat olivat, millä asioilla he liikkuivat ja kuinka he majoittuivat kaupungissa. Artikkelissa tutkitaan myös liikkumisen volyymia. Einosen tutkimus toimii vertailuparina Merja Uotilan artikkelille: yhdessä artikkelit kuvaavat matkustamisen käytäntöjä eri näkökulmista ja tuovat esille sen, miten moninaisilla dokumenteilla 1800-luvun alkupuoliskolla lähdettiin tien päälle.

Taidehistorian ja visuaalisen kulttuurin tutkimuksen avulla teemanumerossa käsitellään myös sellaisia kokemuksia liikkuvuuden rajoista tai rajoituksista, jotka voidaan tavoittaa tulkitsemalla visuaalisia urbaanin ja ruraalin ympäristön kuvauksia ja niiden rationaliteettia. Liikkuvuuden tutkimuksen tätä puolta edustaa taidehistorian ja filosofian tutkija Carlos Idrobon artikkeli *Sensing Boundaries on Foot - Experiencing Limits of Mobility through Nineteenth Century European Art*. Artikkelissaan Idrobo hyödyntää aiemmissa tutkimuksissaan rakentamaansa käsitteellistä pohjaa ja yhdistää siihen uusia elementtejä.¹³ Artikkelin keskittyy kävellen liikkumisen rajoihin niin kaupungissa kuin maaseudullakin, aina Keski-Euroopasta Suomen syrjäkyliin asti. Idrobon analyysin kohteena on myös tilan käyttäminen, kokeminen ja rajaaminen erilaisissa konteksteissa. Eri tieteenalojen näkökulmia yhdistelevä artikkeli kokoaa yhteen teemanumerossa käsiteltyjä ilmiöitä ja luo lopuksi lukijan eteen uudenlaisen tulkinnan liikkuvuuden rajoista.

Liikkuvuuden rajat ennen ja nyt

Liikkuvuuden ja sen rajoitusten tutkimisen ajankohtaisuutta on alleviivannut vuosien 2020 ja 2021 aikana koetut ennennäkemättömän laajat toimet, joilla ihmisten liikkumiselle on asetettu rajoja eri puolilla maailmaa. Teemanumeron artikkeleiden kautta voimme toivoaksemme tuoda uudenlaista perspektiiviä nykytilanteen tarkasteluun: rajojen ylittämistä ja liikkuvuutta on pyritty kontrolloimaan voimakkaasti ilman nykyhetken kaltaisia maailmanlaajuisia kriisejä. Koronaviruspandemian takia vapaata paikasta toiseen liikkumista esimerkiksi matkailutarkoituksissa ei enää pidetä itsestäänselvyytenä. Taustalla vaikuttavat terveysturvallisuuden lisäksi luonnollisesti muutkin syyt kuten ilmastonmuutos ja siihen kytkeytyvien ilmiöiden vaikutusten syvällisempi tiedostaminen.

Teemanumeron artikkelit muodostavat kokonaisuuden, jotka auttavat ymmärtämään sitä, millaisia mahdollisuuksia ja rajoituksia erilaiset rajat liikkuvuudelle loivat tai asettivat niin kutsutulla pitkällä 1800-luvulla. Artikkeleiden tematiikka ohjaa pohtimaan myös sitä, mikä taho tosiasiasa määritteli tutkimusaikanamme ja nykypäivänä liikkuvuuden rajat – sen kuka tai mikä saa luvan ylittää konkreettisen, sosiaalisesti konstruktoidun rajan tai mahdollisesti näkymättömän, ihmisten mieliin pürtyneen rajan. Konkreettinen, fyysinen raja tai esimerkiksi valtionhallinnon asettama liikkuvuusrajoitus ei välttämättä aina ollut tärkein liikkuvuutta rajoittava tekijä. Myös taho tai henkilö, jolla oli oikeus ja mahdollisuus myöntää tarvittava liikkuvuuteen oikeuttava dokumentti, saattoi osallistua yhtä lailla liikkuvuuden rajojen määrittelyyn. Samalla tavoin liikkuvuuden valvontaa tapahtui arkipäivän kontekstissa.

Tutkimuksemme tematiikkaa mukaillen rajojen ylittämisen ohella on katsottava myös liikkuvuuden kontrollia ja sen kontekstia. Näemme, että tulevassa tutkimuksessa onkin tärkeää osata nähdä ja löytää popularisoidussa ja polarisoidussa keskusteluympäristössä keino katsoa ajassa taaksepäin ja nähdä pitkän aikavälin kehityskulkuja, samankaltaisuuksia ja eroavaisuuksia.

¹ Kiitämme Jenny ja Antti Wihurin rahastoa tutkimusprojektimme saamasta tuesta. Projektissa ovat olleet mukana tämän teemanumeron vierailevat päätoimittajat FT Maare Paloheimo (projektin johtaja) ja FT Merja Uotila sekä heidän lisäksi FT Carlos Idrobo ja FM Teemu Korpipjärvi. Teemanumeron viimeistelyyn on osallistunut tutkimusavustaja Katja Palokangas. FT, dosentti Piia Einonen on tehnyt läheistä yhteistyötä projektin tutkijoiden kanssa. Lisätietoja Liikkuvuuden rajat - tutkimusprojektista osoitteessa <https://long19thcentury.blogspot.com/>

² Tutkimustilanteesta ja haasteista esim. Sakari Heikkinen & Antti Kuusterä, ”Virkakoneiston rattaat ja talouden pyörät. Suomalaisen talouspolitiikan alku (1809–1860),” teoksessa *Kansantaloustiede, talouspolitiikka ja hyvinvointivaltio. Jublakirja Jukka Pekkarisen kunniaksi*, toim. Visa Heinonen, Markus Jäntti ja Juhana Vartiainen. (Helsinki: Palkansaajien tutkimuslaitos, 2007), 27–26; Antti Häkkinen ja Miika Tervonen, ”Johdanto: Vähemmistöt ja köyhyys Suomessa 1800- ja 1900-luvuilla”, teoksessa *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, toim. Antti Häkkinen, Panu Pulma ja Miika Tervonen (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2005), 28-30; Maare Paloheimo, *Business life in pursuit of economic and political advantages in early-nineteenth-century Finland* (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2012), 20, 214; Piia Einonen, ”Johdanto,” teoksessa *Suomen sodan jälkeen: 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria*, toim. Piia Einonen ja Miikka Voutilainen (Tampere: Vastapaino, 2020), 20.

³ Ks. myös Piia Einonen, Pirita Frigren, Tiina Hemminki ja Merja Uotila, ”Leipä taivalten takana – liikkuminen 1800-luvun alun Suomessa”, *Ennen ja nyt*, no. 5 (2016).

⁴ Muutoksista esim. Piia Einonen ja Miikka Voutilainen (toim.), *Suomen sodan jälkeen: 1800-luvun alun yhteiskuntahistoria* (Tampere, Vastapaino, 2020).

⁵ Esim. Frank Furedi, *Why Borders Matter. Why Humanity Must Relearn the Art of Drawing Boundaries* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2021), 2.

⁶ John Torpey, *The Invention of the Passport Surveillance, Citizenship, and the State* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2018, Second Edition); Anna-Brita Lövgren, *Staten och folk på väg. Pass i Sverige från Gustav Vasas tid till 1860* (Lund: Nordic Academic Press, 2018). Ks. Myös Maria B. Boes, “Unwanted Travellers: The Tightening of City Borders in Early Modern Germany”, teoksessa *Borders and travellers in early modern Europe*, toim. Thomas Betteridge (Aldershot: Ashgate, 2007), 88–89, 92–93.

⁷ Esim. Reece Jones, *Violent borders: Refugees and the right to move* (London: Verso, 2017). Ks. myös Einonen, Frigren, Hemminki ja Uotila, Leipä taivalten takana; Paula Haara & Asko Lehmuskallio, *Ruumiin ja dokumenttien kytkökset. Suomen passin historiaa* (Helsinki: Suomen valokuvataiteen museo, 2020), 13–15.

⁸ Esim. Antti Häkkinen ja Miika Tervonen, Johdanto: Vähemmistöt ja köyhyys Suomessa 1800- ja 1900-luvuilla, 16–24.

⁹ K. J. Ståhlberg, *Irtolaisuus Suomen lain mukaan*. (Helsinki: Painatuskeskus, 1995. Näköispainos vuodelta 1893); Toivo Nygård, *Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa*, (Jyväskylän yliopisto, 1985).

¹⁰ Esim. Sofia Paasikivi, ”*Waikioita Wainoja Watasta*”. *Kolera ja siitä käyty keskustelu 1800-luvun Turussa*. Turun yliopiston pro gradu-tutkielma (<http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2016042710481>), 33–37. Ks. myös Holger Weiss, “Dirty Water, People on the Move: Cholera Asiatica and the Shrinking of Time and Space during the Nineteenth Century”, teoksessa *When Disease Makes History. Epidemics and Great Historical Turning Points*, toim. Pekka Hämäläinen ja Mika Aaltola (Helsinki: Helsinki University Press, 2006), 187–225.

¹¹ Antti Häkkinen, ”Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisöissä,” teoksessa *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*, toim. Antti Häkkinen, Panu Pulma ja Miika Tervonen (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2005); Toivo Nygård, *Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa*. Ks. myös Piia Einosen artikkeli tässä teemanumerossa.

¹² Mark B. Salter, *Rights of Passage: The Passport in International Relations* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 2003), 13–15; Liikkuvista kauppiasta ks. myös Maare Paloheimo & Petri Karonen, ”Raja taloudellisena mahdollisuutena: Venäläiset kauppiat Suomessa vuosina 1808–1820”, *Lähde: historiatieteellinen aikakauskirja*, 12 (2016), 174–199.

¹³ Carlos Idrobo, *Das, was von uns weggeht. Abwesenheit, Zeit und das Wandermotiv in der deutschen Kunst des 19. Jahrhunderts* (Hildesheim: Olms Verlag, 2019).